



An Inquiry into the First Petroleum Industrial Installations in Kermanshah (1901–1953 / 1280–1332 SH)

Fereshteh Azrh *¹, Rohollah Bahrami *², Farhad Poryanzhad³

¹* Master's graduate in History, Mohaghegh Ardabili University (Article derived from Master's thesis) and PhD student in Post-Islamic Iranian History, Al-Zahra University (s.a.). f.azrh@alzahra.ac.ir

² Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Razi University. r.bahrami@razi.ac.ir

³ Department of History and Sociology. University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil. Iran. f.pouria@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article	Despite its strategic location on the Mesopotamian trade route as a gateway to the Mediterranean and its proximity to the Ottoman Empire, the province of Kermanshah lacked significant markers of modern industry due to the persistence of traditional structures prior to the discovery of oil. With the signing of the D'Arcy Concession (1901 / 1280 SH) and the arrival of the Anglo-Persian Oil Company representatives, the exploration and exploitation of oil in regions such as Chiasarkh, Qasr-e Shirin, and Naftshahr led to the emergence of a cluster of oil-dependent industries and industrial infrastructures in Kermanshah. Employing descriptive and historical-analytical methods based on the examination of archival documents, this research demonstrates that the discovery of oil during the governorship of Abdolhossein Mirza Farmanfarma introduced modern machinery, techniques, and petroleum-related technologies to the region. The extraction of petroleum resources catalyzed the construction of oil pipelines, the installation of electrical generators, and the establishment of canning and machine-building factories, alongside various ancillary industries and industrial infrastructures. Consequently, by virtue of the oil discovery, Kermanshah became one of the first cities in Western Iran to acquire a semi-modern and semi-industrial character, facilitating the transition from a traditional society to a modern one based on industrial activity and triggering profound socio-economic transformations in the region. Keywords: Kermanshah, Qajar Era, Pahlavi Era, Oil Industry, Petroleum Institutions, Industrial Infrastructure.
Received: 6 May 2026	
Accepted: 7 August 2026	

Cite this article: Bahrami Rohollah, Azrh Fereshteh & Poryanzhad Farhad (2026) *An Inquiry into the First Petroleum Industrial Installations in Kermanshah (1901–1953 / 1280–1332 SH)*, History of Industry, Vol 1, No 3, Spring 2026, pages: 40-70.

DOI: 10.30479/hi.2026.23648.1027



© The Author(s).

Publisher: Imam Khomeini International University

***Corresponding Author:** Rohollah Bahrami

Address:

E-mail: r.bahrami@razi.ac.ir



فصلنامه تاریخ صنعت

شاپای الکترونیکی: ۸۲۹۳-۳۱۱۵

سال دوم، شماره اول، بهار ۱۴۰۵



جستاری در نخستین تأسیسات صنعتی نفت در کرمانشاه

(۱۲۸۰-۱۳۳۲ ش / ۱۹۰۱-۱۹۵۳ م)

فرشته ازره^۱، روح اله بهرامی^{۲*}، فرهاد پوریانژاد^۳

^۱ دانش آموخته کارشناسی ارشد رشته تاریخ دانشگاه محقق اردبیلی و دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام دانشگاه الزهراء (س).

f.azrh@alzahra.ac.ir

^{۲*} دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی. r.bahrami@razi.ac.ir

^۳ گروه تاریخ و جامعه شناسی. دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل. ایران. f.pouria@gmail.com

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

دریافت:

۱۴۰۵/۰۲/۱۶

پذیرش:

۱۴۰۵/۰۵/۱۶

ایالت کرمانشاه با وجود قرار گرفتن در شاهراه تجاری بین‌النهرین به‌عنوان دروازه مدیترانه و همسایگی با امپراتوری عثمانی، به دلیل حاکمیت ساختارهای سنتی و تداوم سبک زندگی عشایری، مانند بسیاری از ایالت‌های ایران تا پیش از کشف نفت فاقد نشانه برجسته‌ای از صنایع مدرن بود. با این حال، با وجود اهمیت استراتژیک و تأثیر کلیدی صنعت نفت در این خطه، تاریخ تحولات صنعت نفت کرمانشاه کمتر مورد بررسی قرار گرفته است. بر این اساس، پژوهش حاضر در پی پاسخ به این سؤال است که نخستین زیرساخت‌ها و مؤسسات صنعتی وابسته به نفت در کرمانشاه طی سال‌های ۱۲۸۰-۱۳۳۲ ش / ۱۹۰۱-۱۹۵۳ م چگونه شکل گرفته‌اند؟ با کشف نفت و انعقاد قرارداد دارسی (۱۹۰۱ م / ۱۲۸۰ ش) و آغاز اکتشاف و بهره‌برداری از نفت در مناطقی مانند چپاسرخ، قصرشیرین و نفت‌شهر و ورود نمایندگان کمپانی نفت انگلیس، نخستین موج شکل‌گیری صنایع نوین وارداتی در منطقه به ظهور خوشه‌ای از صنایع و زیرساخت‌های صنعتی مرتبط با نفت منجر شده است. این پژوهش که بر اساس روش‌های توصیفی و تحلیلی - تاریخی و با بررسی اسناد آرشیوی انجام شده، نشان داده است که تا پیش از کشف نفت، کرمانشاه وابسته به مجموعه‌ای از صنایع سنتی، دست‌آفریده‌های هنری و صنایع بومی و عشایری بود و هیچ صنعت ماشینی و کارخانه‌ای به معنای مدرن در کرمانشاه شکل نگرفته بود؛ اما پس از قرارداد دارسی و کشف نفت در ایالت کرمانشاهان در روزگار فرمانروایی عبدالحسین میرزا فرمانفرما، این شرایط فراهم آمد. شناسایی منابع نفتی باعث ورود ماشین‌آلات مدرن، فنون و تکنولوژی‌های نوین شد. نصب ژنراتورهای برقی نیمه‌اتوماتیک، تأسیس کارخانه‌های حلبی‌سازی و ماشین‌سازی، تولید مواد نفتی و شیمیایی، ایجاد خطوط انتقال نفت، توسعه صنایع جانبی و زیرساخت‌های صنعتی، ازجمله اقدامات صنعتی در کرمانشاه بود که در نتیجه، به نوسازی راه‌های سنتی، تأسیس فرودگاه و شکل‌گیری شبکه حمل‌ونقل مدرن در کرمانشاه منجر شد؛ بنابراین، کرمانشاه به‌واسطه کشف نفت، از نخستین شهرهای غرب ایران بود که چهره‌ای مدرن و صنعتی به خود گرفت و اسباب گذار از جامعه سنتی به جامعه‌ای نوین و مبتنی بر فعالیت‌های صنعتی را فراهم ساخت و اسباب تغییر و تحولات اجتماعی - اقتصادی در این منطقه شد.

واژه‌های کلیدی: کرمانشاه، دوره قاجار، دوره پهلوی، صنعت نفت، مؤسسات نفتی، زیرساخت صنعتی.

استناد: بهرامی روح‌اله، ازره فرشته و پوریانژاد فرهاد. (۱۴۰۵)، جستاری در نخستین تأسیسات صنعتی نفت در کرمانشاه (۱۲۸۰-۱۳۳۲ ش/۱۹۵۳-۱۹۰۱ م)، تاریخ صنعت، سال اول، شماره سوم، بهار ۱۴۰۵، صص ۴۰-۷۰.

DOI: 10.30479/hi.2026.23648.1027



حق مؤلف © نویسندگان.

ناشر: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)

مقدمه

تا قبل از پیدایش نفت، برای عبور و مرور، حمل‌ونقل و کارهای دستی، از منابعی مانند چوب و زغال‌سنگ در امور زندگی، روشنایی، تهیه گرما و حمل‌ونقل استفاده می‌شد. آشنایی بشر با نفت، خواص و کاربردهای آن و استفاده از ابزارهای جدید برای بهره‌برداری و فرآوری نفت، انرژی مذکور را جایگزین زغال‌سنگ کرد و انقلاب بزرگی در تاریخ انرژی پدید آورد. از این رو، کشورهای دارنده منابع نفتی مانند ایران، تحت تأثیر تحولات اقتصادی، سیاسی، بین‌المللی و صنعتی، در معرض رقابت قدرت‌های بزرگ قرار گرفتند. تأثیر نفت و رقابت بر سر تصاحب آن به جایی رسید که قرن بیستم به خاطر اهمیت استفاده از نفت، «قرن نفت» نام گرفت (نشریه مشعل، ۱۴۰۰: ۳۵). هدف جوامع جهانی، به‌ویژه دولت‌های استعماری و صنعتی از دستیابی به نفت، رسیدن به میزانی از رشد اقتصادی و صنعتی همراه با تقویت توانایی تولید و ایجاد رفاه در جوامع خود بود. این موضوع مستلزم دست یافتن به دو عامل مهم سرمایه و انرژی بود (ذوقی، ۱۳۷۰: ۲۳-۱۸). دست یافتن به منابع انرژی و نیروی کار ارزان‌قیمت معمولاً در جوامع سنتی و به‌ویژه آسیایی و آفریقایی، بیشتر یافت می‌شد. ایران عصر قاجار نیز به‌عنوان جامعه‌ای پیشاسرمایه‌داری و پیشامدرن با خصلت‌های تاریخی خاص خود (ولی، ۱۳۸۰: ۶-۱۱)، در معرض حضور قدرت‌های بزرگ و رقابت‌های شدید استعماری دول معظم اروپایی، به‌ویژه روس و انگلیس بود. انعقاد قراردادهای متعدد و واگذاری امتیازات رقابتی به روسیه و بریتانیا و در نهایت، انعقاد قرارداد داری، قرارداد تقسیم ایران دو قدرت بزرگ (۱۹۰۷ م / ۱۲۸۵ ش) و قرارداد ۱۹۱۹ م / ۱۲۹۷ ش با بریتانیا (شیخ‌الاسلامی، ۱۳۶۵: ۷-۲۱)، از چنین وضعیتی حکایت داشت. دولت بریتانیا با عقد قرارداد داری، اکتشافات نفت در ایران را آغاز کرد. تیم حفاری داری توانستند برای نخستین بار با استفاده از ابزارهای نوین کاوش، در چیا سرخ و قصر شیرین از ایالت کرمانشاهان، برای اولین بار به نفت دست یابند و بعد از آن در دیگر نواحی نفت‌خیز ایران، از جمله نفت‌شهر و مسجدسلیمان، نفت مورد بهره‌برداری قرار گرفت. تا قبل از قرارداد داری، نفت در این نواحی به‌صورت دستی مورد استخراج قرار گرفته بود (دمورگان، ۱۳۳۹: ۸۷). اکتشافات نفت در چیا سرخ سرآغاز تحولاتی بود که تأثیر خود را در بخش‌های مختلف کرمانشاه، از جمله در سرنوشت تاریخ صنعت در کرمانشاه، بر جای گذاشت.

پیشینه پژوهش و روش

بررسی چگونگی اکتشافات نفتی و تأسیس مؤسسات صنعتی، به ویژه در ایالت کرمانشاهان، چندان مورد توجه واقع نشده است؛ لذا صنعت نفت، رشد صنایع جانبی و زیرساخت صنعتی، از جمله موضوعاتی هستند که در پژوهش های تاریخ صنعت در این منطقه مغفول مانده اند. از این رو، اهمیت پژوهش حاضر در این است که برای نخستین بار تأثیر نفت در شکل گیری صنایع نوین، ایجاد مؤسسات نفتی و صنایع جانبی آن در کرمانشاه را بررسی می کند. پژوهش های متعددی به نقش نفت در ایجاد مؤسسات وابسته و تحولات صنعتی ایران، به خصوص در نواحی جنوب ایران، از جمله آبادان، پرداخته اند؛ اما تاکنون پژوهش مستقلی در باب تأثیر نفت بر توسعه زیرساخت ها و ایجاد صنایع جدید در کرمانشاه شکل نگرفته است.

نگاهی به پژوهش های انجام شده نشان می دهد که پژوهش ها عمدتاً بر نفت جنوب متمرکز هستند؛ مانند مقاله «تحلیلی بر وضعیت ساختار فضایی شهر صنعتی آبادان» از صادق بشارتی فر (فصلنامه علمی - پژوهشی آمایش محیط، شماره ۶۶، پاییز ۱۴۰۳) که به تحلیل نقش صنعت در ساختار فضایی شهر آبادان و قطبی شدن ساختار فضایی محلات شرکت نفتی و سایر محلات شهری پرداخته است. مقاله دیگری از همین نویسنده با عنوان «نقش صنعت نفت در الگوی توسعه فیزیکی نفت شهرها (مطالعه موردی: نفت شهر آبادان)» (در همان نشریه به شماره ۵۷، پاییز ۱۴۰۱)، چگونگی تأثیر نفت بر ایجاد خدمات بهینه، زیرساخت ها و سازه های زیاد و متراکم را در محلات وابسته به خود در آبادان، مورد بررسی قرار داده است. این دو مقاله ارتباط مستقیمی با موضوع این پژوهش نداشتند؛ اما از حیث طرح دیدگاه ها و مشابهت های موضوعی، مورد توجه نگارندگان قرار گرفته اند. پایان نامه کارشناسی ارشد با عنوان «بررسی تاریخ تحولات و اکتشافات نفت در کرمانشاه، از آغاز تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ ش» از فرشته ازره (استادان راهنما: فرهاد پوریانژاد و روح الله بهرامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه محقق اردبیلی، شهریور ۱۳۹۸)، نخستین پژوهش علمی درباره تاریخ تحولات نفت در کرمانشاه است و در فصل آخر به مسئله صنعت و صنایع مرتبط پرداخته است. در واقع، مقاله حاضر مستخرج از پایان نامه و بر تکمیل و تعمیم این مبحث استوار بوده است. مقاله «قرارداد داری و نفت چیا سرخ (بررسی نخستین اکتشافات نفتی ایالت کرمانشاه

در عهد قاجار)» از نگارندگان همین جستار (نشریه تاریخ ایران و اسلام دانشگاه الزهراء، پاییز ۱۴۰۴)، بیشتر به جغرافیای تاریخی چپاسرخ به عنوان محل نخستین اکتشافات نفتی ایران و کرمانشاه پرداخته است؛ اما جستار حاضر برای نخستین بار به شکل علمی به بررسی تأثیر مسئله نفت بر شکل‌گیری صنایع نفتی و خوشه‌ای از صنایع جانبی و زیرساخت‌های صنعتی وابسته به نفت در کرمانشاهان می‌پردازد.

این پژوهش با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و بر اساس مستندات موجود، اعم از اسناد و مدارک آرشیوی، تحلیل فیلم و عکس‌ها، مطالعات و بازدیدهای میدانی و مصاحبه‌های شفاهی، به صورت ترکیبی شکل گرفته است. در این پژوهش سعی شده است تا بر اساس بررسی توصیفی و تحلیلی و توجه به بسترها و زمینه‌ها، چگونگی روند تأسیس صنایع نفتی کرمانشاه مورد بحث و بررسی قرار گیرد و به این ابهامات پاسخ داده شود که نخستین مؤسسات وابسته به نفت در کرمانشاه طی سال‌های ۱۲۸۰-۱۳۳۲ ش / ۱۹۰۱-۱۹۵۳ م، چگونه شکل گرفته‌اند و نفت چه تأثیراتی بر روند ماشینی شدن، ایجاد صنایع و زیرساخت‌های صنعتی، راه‌سازی، ایجاد کارخانه‌ها، مؤسسات وابسته به نفت و تغییر چهره سنتی شهر کرمانشاه به سمت و سوی شهری نیمه‌صنعتی و مدرن در ادوار بعدی داشته است؟

۱- اکتشافات نفتی، زیربنای صنعتی کرمانشاه

برخلاف بسیاری از دیدگاه‌های رایج که اولین حفاری منجر به کشف نفت در ایران را چاه‌های نفت مسجدسلیمان می‌دانند، نخستین چاه نفت قبل از فوران عظیم نفتی مسجدسلیمان، پس از انعقاد قرارداد داری در سال ۱۹۰۱ م / ۱۲۸۰ ش، در چپاسرخ و قصرشیرین در ایالت کرمانشاهان در روزگار فرمانروایی عبدالحسین میرزا فرمانفرما در کرمانشاه است. به تازگی اسناد و مدارک منتشرشده و پژوهش‌های انجام‌شده در این خصوص نشان داده‌اند که نخستین حفاری‌های نفتی در خاورمیانه به سبک نوینی توسط هیئت حفاران داری در ناحیه چپاسرخ با عناوین چاه شماره ۱ و شماره ۲، با موفقیت به نفت رسیده‌اند (اتحادیه، ۱۳۹۴: ۱۶-۱۹؛ ازره و همکاران، ۱۴۰۴: ۳۰). بر این اساس، نفت چپاسرخ به خاطر ظرفیت کم و فقدان زیرساخت‌های حمل‌ونقل و دسترسی آسان، مدتی وانهاده شد؛ اما اهمیت کشف نفت در ایالت کرمانشاه، ظرفیت و قابلیت استحصال نفت در این ایالت را برای بعدها

همچنان باقی گذاشت. با وجود مشکلات اولیه اکتشافات نفتی در این منطقه و انتقال بخشی از تمرکز حفاری‌ها به منطقه نفتون مسجدسلیمان، حفاری‌ها در کرمانشاهان به اتمام نرسید و کمپانی نفت در این منطقه، تأسیسات نفتی و خدمات رفاهی جدیدی احداث کرد که توانست مسئولیت تأمین سوخت نیروهای متفق بریتانیا را در جریان جنگ جهانی اول بر عهده بگیرد و بعدها در دوره رضاشاه و سپس در جنگ جهانی دوم، اهمیت بیشتری پیدا کرد. چپاسرخ به عنوان نخستین محل اکتشاف نفت در ایالت کرمانشاه بود؛ اما مدتی بعد به وسیله نیروهای عثمانی تسخیر شد و در نهایت، با کمک ایالات ایرانی، از جمله سنجابی، کلهر و میرپنج و حسام‌الملک، حاکم ایالت کرمانشاهان، دوباره به دست ایرانی‌ها افتاد (مکری، ۱۳۷۲: ۷۲-۳).

با تغییرات مرزی، ضعف قدرت عثمانی، ترسیم سیاست‌های منطقه‌ای بریتانیا در این ناحیه و با تصویب کمیسیون سرحدی در سال ۱۹۱۳ م/ ۱۲۹۱ ش، جدایی این منطقه از ایران تصویب گردید. در نهایت، در سال ۱۹۱۴ م/ ۱۲۹۲ ش، چپاسرخ رسماً از ایران جدا و به دولت عثمانی واگذار شد. از آنجا که چپاسرخ جزو محدوده امتیازنامه دارسی بود، کمپانی نفت ایران و انگلیس تجهیزات بیشتری در آنجا به کار برد که پس از تقسیمات سیاسی جدید بعد از جنگ جهانی اول، فروپاشی عثمانی، سیاست‌های جدید دولت بریتانیا و روی کار آمدن دولت جدید عراق، تعطیل شد و کارکنان آن به پالایشگاه نفت خانه عراق تحت قیمومت بریتانیا منتقل گردیدند. امروز همچنان بقایایی از آن مؤسسات نفتی در خاک عراق باقی مانده است (ن.ک: تصاویر ۱ و ۲). حفر چاه‌های نفت در چپاسرخ از سویی سبب گردید غرب ایران بیش از پیش دستخوش تغییرات اقتصادی و صنعتی شود و از طرف دیگر، باعث شد که سایر میدان‌های نفتی در غرب ایران، از جمله در جنوب غربی قصرشیرین، در مناطقی مانند طینه و کنگاوکش، مورد توجه واقع شود. همچنین شرایط لازم برای جذب و واردات تکنولوژی‌های نفتی و صنایع جانبی و تأسیس زیرساخت‌های صنعتی را فراهم آورد. در ذیل به چگونگی ایجاد و تأسیس این مؤسسات و صنایع وابسته، زیرساخت‌های صنعتی نوین نظیر خطوط هوایی، فرودگاه‌ها، راه‌ها و شبکه نوین حمل و نقل در کرمانشاه و برخی صنایع وابسته که بر حول محور نفت و کمپانی نفتی پدید آمده‌اند، پرداخته و نشان داده می‌شود که چگونه کشف و استخراج نفت و منابع هیدروکربوری به عنوان کاتالیزور در فرایند صنعتی شدن استان کرمانشاه نقش مهمی ایفا کرده است.

۲- نفت و زیرساخت‌های حمل نقل در کرمانشاه

احداث راه‌های شوسه و آسفالت، از مهم‌ترین زیرساخت‌های شکل‌گیری و گسترش صنایع کرمانشاه به‌عنوان یکی از نخستین ایالت‌های ایران، نتیجه مستقیم انعقاد قرارداد داری، کشف نفت و حضور عوامل کمپانی انگلیس بود. کشف نفت و سپس تأسیس کمپانی نفت ایران و انگلیس سبب شد که امور راه‌سازی، به‌خصوص در مسیرهای مناطق نفت‌خیز، مورد توجه قرار گیرد. احداث راه‌های جدید سبب توسعه حمل‌ونقل، صادرات و توسعه امور صنعتی و صنایع وابسته به نفت در نواحی جنوبی و غربی ایران شد. کرمانشاه از گذشته‌های دور به علت قرارگیری بر سر راه جاده ابریشم و هم‌جواری با کشور عثمانی / عراق، اهمیت داشته و یکی از نقاط استراتژیکی ایران بوده است و از سال ۱۲۸۰ ش / ۱۹۰۱ م به بعد، با اکتشافات نفتی بر اهمیت آن افزوده شد. طبق مفاد قراردادهای ۱۲۸۰ ش / ۱۹۰۱ م و ۱۳۱۲ ش / ۱۹۳۳ م، با نصب تجهیزات نفتی، احداث تلمبه‌خانه‌ها، خطوط لوله، احداث راه‌ها، خطوط هوایی و فرودگاه، بستر شبکه گسترده‌ای برای حمل‌ونقل و توسعه راه فراهم شد که در زیر مورد بررسی قرار می‌گیرد:

- راه‌سازی: ایالت کرمانشاه که در کوهستان‌های زاگرس و با جلگه‌های پست کشور عراق هم‌جوار است، از دیرباز جزو راه‌های ارتباطی و مواصلاتی مهم ایران غربی بوده است. به همین دلیل، در عصر جدید، دولت‌های استعمارگر توجه ویژه‌ای به این ناحیه داشته‌اند. در عصر قاجاریه با کشف میدان‌های نفت در چیا سرخ و سپس در عصر پهلوی در نفت‌خانه / نفت‌شاه، کشورهای اروپایی، به‌ویژه انگلستان، با انعقاد قرارداد داری، نواحی مرزی غرب ایران در هم‌جواری عثمانی را مرکز فعالیت‌های نفتی خود قرار دادند. کمپانی نفت انگلیس مسئولیت عملیات میدان‌های نفتی غرب، جنوب و جنوب غرب ایران را به عهده گرفت. با کشف نفت در چیا سرخ، بلافاصله برای عبور و مرور و وارد کردن تجهیزات به غرب ایران، اقدام به راه‌سازی نمود که از نخستین زیرساخت‌ها برای صنعتی شدن کرمانشاه بود. لزوم احداث خط لوله نفت بدون توسعه راه‌ها ممکن نبود (ن.ک: تصویر ۶). ویلسون که قبل از احداث خطوط لوله به‌عنوان نماینده انگلیس در کمیسیون سرحدی ایران و عثمانی در سال ۱۹۱۳ م / ۱۲۹۱ ش حضور داشته است، بعد از بررسی نواحی غرب و شمال غرب و محدوده نوار مرزی، نقشه‌برداری و تعیین سرحدات، بیان می‌کند که خزانهداری انگلیس در صدد تأمین بودجه لازم برای احداث خط لوله از طریق بین‌النهرین تا نواحی ساحلی، یعنی بندرهای بصره و محمره است و شرکت دیگر

انگلیسی می‌بایست راه‌آهن بغداد به موصل را به اتمام برساند (ویلسون، ۱۳۹۳: ۴۷۲). وی در ادامه گزارش‌های خود، از راه قصرشیرین به سمت کوه‌های آرات می‌گوید که مسیر و جاده قابل عبور و راحتی از قصرشیرین تا کرمانشاه وجود نداشته است؛ به‌طوری که چهارپایان نیز به‌سختی از مسیرها عبور می‌کرده‌اند (ویلسون، ۱۳۹۳: ۶-۴۷۵). با استناد به گفته‌های ویلسون، نخستین شبکه راه‌ها در غرب ایران بعد از کمیسیون سرحدی ۱۲۹۲ ش/ ۱۹۱۳ م صورت گرفته است. با احداث خطوط لوله و ایجاد تصفیه‌خانه کرمانشاه، رفت‌وآمد کامیون‌های نفت‌کش شرکت به سایر نواحی و کرمانشاهان آغاز شد. به استناد روایات بازنشستگان و رانندگان باسابقه شرکت، برای این منظور، شرکت رانندگانی را که بیشتر بومی ایران و نواحی مرز ایران و عثمانی، یعنی خانقین و مندلی بودند و توانایی رانندگی داشتند، پس از گرفتن آزمون مهارت، با اعطای گواهینامه‌ای که از طرف شهربانی صادر می‌شد، به‌صورت کنتراتی یا گاهی دائمی به استخدام کمپانی درآورد (ازره، ۱۳۹۶؛ ملایری، ۱۳۹۷). این رانندگان برای عبور و مرور از گمرکات آبادان، نفت‌خانه و نفت‌شاه، خانقین و خسروی، نیازمند برگه تردد صادرشده از سوی وزارت مالیه و اداره شهربانی یا ژاندارمری بودند که معمولاً پانزده روز اعتبار داشته است. طبق اسناد و مکاتبات بررسی‌شده سال‌های ۱۳۱۲-۱۳۲۹ ش/ ۱۹۳۳-۱۹۵۰ م، در واقع راه و راه‌سازی زمینی یکی از مهم‌ترین اقدامات زیرساختی برای صنعتی شدن کرمانشاه به‌عنوان یکی از نواحی نفت‌خیز ایران بود. احداث راه‌ها محدود به راه‌های زمینی نبود، بلکه تأسیس فرودگاه در نفت-شهر و کرمانشاه را نیز مورد توجه قرار داد؛ بنابراین، در کنار خطوط زمینی باید از خطوط هوایی و نقش آن در حوزه حمل‌ونقل و توسعه کرمانشاه نیز نام برد. احداث خطوط هوایی بزرگ‌ترین پیشرفت در حوزه حمل‌ونقل بود. پیدایش نفت و تولید مشتقات آن، ارتباط مستقیمی با نقش نفت در جنگ‌ها و مسائل سیاسی داشت.

- تاکسی هوایی و فرودگاه کرمانشاه: اسناد آرشیوی نشان می‌دهند کمپانی نفت ایران و انگلیس اقداماتی را برای آماده‌سازی یکی از مهم‌ترین زیرساخت‌های مورد نیاز استحصال و پالایش نفت در غرب کشور انجام داده است. درخواست تخصیص زمین فرودگاه در حاشیه شهر کرمانشاه، ازجمله این اقدامات بوده است. اسناد مذکور نشان‌دهنده اهمیت خطوط هوایی برای کمپانی در نواحی نفت‌خیز است. کمپانی مکاتباتی را با وزارت مالیه، وزارت جنگ و وزارت داخله انجام داده و خواستار تسریع در واگذاری زمین برای فرودگاه شده است (ساکما،

شناسه سند: ۲۴۰/۲۶۷۴۴، ن.ک: تصویر ۳؛ همان، شناسه سند: ۲۴۰/۳۵۶، ن.ک: تصویر شماره ۴؛ همان، شناسه سند: ۲۴۰/۶۶۵۲). از طرف دیگر، کمپانی در ناحیه مرزی نفت‌شهر در هم‌جواری با نفت‌خانه عراق، فرودگاهی در مقیاس کوچک راه‌اندازی می‌کند که به شکل تاکسی هوایی (Air Taxi) به مقصد خانقین تردد داشته است (ملایری، مصاحبه در تاریخ ۱۳۹۷/۶/۳۱ و ۱۳۹۷/۱۱/۲۰؛ میهن‌زاده، ۱۳۹۵: ۶۰؛ ازره و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۸۱-۳۱۸). بعدها در حاشیه شهر کرمانشاه، زمینی برای احداث فرودگاه به‌منظور حمل‌ونقل کالا، مسافر و تجهیزات مورد نیاز کمپانی نفت ایران و انگلیس خریداری می‌شود. این فرودگاه در امتداد راه‌های هوایی - تجاری کمپانی نفت قرار داشته است. کمپانی نفت از اداره نفت وزارت مالیه تقاضا می‌کند که اجازه عمومی برای استفاده از این اراضی که عموماً غیرمسکونی بوده و در امتداد راه‌های تجاری و مناسب برای احداث خطوط هوایی به تهران، قصرشیرین، کرمانشاه و همدان هستند، صادر شود (ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۱۵۵۸؛ ن.ک: تصویر ۷).

از سال ۱۳۱۲، مکاتباتی میان وزارت مالیه، وزارت جنگ، وزارت داخله و کمپانی نفت ایران و انگلیس به‌منظور مرمت و آماده‌سازی زمین برای فرودگاه در حاشیه شهر کرمانشاه صورت گرفته است. شرکت از اداره نفت وزارت مالیه تقاضا می‌کند که اجازه عمومی برای استفاده از کلیه این اراضی که عموماً غیرمسکونی هستند، صادر شود که این اجازه شامل اجازه کلی برای استفاده از فرودگاه‌هایی است که در امتداد راه‌های تجاری هوایی، یعنی راه‌های هوایی (۱) آبادان، خرم‌آباد، سلطان‌آباد و تهران، (۲) بوشهر، شیراز، اصفهان و تهران و (۳) تهران، قصرشیرین، کرمانشاه، همدان، قرار دارند (ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۱۵۵۸؛ ن.ک: تصویر ۷). بر اساس این اسناد، به کمپانی نفت ایران و انگلیس در نواحی و شهرهای نفت‌خیز غرب، ازجمله نفت‌شاه، قصرشیرین و کرمانشاه، اجازه احداث فرودگاه صادر شد.

کمپانی نفت در نفت‌شاه و نفت‌خانه نیز فرودگاه‌هایی کوچک برای تاکسی هوایی احداث کرده بود که بیشتر برای رفت‌وآمد مقامات شرکت نفت از آبادان به نفت‌شاه بود و مانند تاکسی خصوصی عمل می‌کرد. از این رو، به آن Air Taxi گفته می‌شد و اولین بار در نفت‌شاه احداث شد (ملایری، مصاحبه در تاریخ ۱۳۹۷/۶/۳۱، ۱۳۹۷/۱۱/۲۰، ۱۳۹۷/۶/۳۱ و ۱۳۹۷/۱۱/۲۰؛ میهن‌زاده، ۱۳۹۵: ۶۰؛ ازره و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۹۵-۲۹۶؛ ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۱۵۵۸؛ همان، شناسه سند: ۲۴۰/۰۰۱۵۷۶؛ همان، شناسه سند: ۲۴۰/۰۱۸۶۹۷).

بر اساس آنچه از اسناد و مدارک مربوط به بعد از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ به دست آمده است، طی برنامه سوم توسعه، احداث فرودگاه جدید کرمانشاه در دستور کار قرار گرفت. به این منظور، در ۱۰ کیلومتری شهر کرمانشاه قطعه زمینی به مساحت ۱۸۰ هکتار خریداری و کار ساخت فرودگاه آغاز شد که حدود ده سال به طول انجامید. طول باند این فرودگاه ۲۸۰۰ متر و عرض آن ۴۵ متر بود. دو نوع ساختمان برای آن طراحی شده بود: یکی ساختمان ترمینال برای مسافران و انجام عملیات مسافرت‌های هوایی و دیگری ساختمان مخصوص تأسیسات و دستگاه‌های فنی با زیربنای ۱۵۰۰ متر که ساختمانی دو طبقه بود. برج مراقبت فرودگاه در ساختمانی احداث شد که تا سطح زمین، ۱۰ متر ارتفاع داشت و مقرر شده بود که به جدیدترین دستگاه‌های مخابراتی آن زمان مجهز گردد. اولین بخش این فرودگاه، دستگاه هدایت هواپیما بود و نور چراغی روی آنتن آن برای دید شب نصب شده بود که در مهر ماه ۱۳۳۷ به بهره‌برداری رسید (اطلاعات، ۹۷۲۶؛ ص ۱۷؛ ن.ک: تصویر ۸). فرودگاه کرمانشاه سرانجام در سال ۱۳۵۱ افتتاح شد و اولین پرواز آن به مقصد تهران برقرار گردید (ن.ک: تصویر ۹). بعد از جنگ تحمیلی، به علت خرابی‌های ناشی از بمباران‌های پی‌درپی، روکش و برخی از بخش‌های آن در سال ۱۳۷۰ مرمت شدند و فرودگاه از ۲۷۰۰ متر به ۳۲۰۰ متر توسعه یافت و در حال حاضر، یکی از فرودگاه‌های بین‌المللی کشور است؛ بنابراین، باید گفت اقداماتی که شرکت نفت انگلیس و ایران در غرب و در کرمانشاهان با همکاری وزارت راه و مالیه و شرکت‌های پیمانکاری بریتانیا بعد از اکتشافات و استخراج معادن زیرزمینی (به‌خصوص نفت) انجام دادند، سبب تأسیس و توسعه زیرساخت‌ها و خطوط زمینی جاده‌ای و خطوط هوایی گردید که از مهم‌ترین دستاوردهای آن، گسترش تجارت‌های نفتی و غیرنفتی، دسترسی راحت‌تر مردم به سوخت مورد نیاز، ایجاد امنیت، تعاملات فرهنگی و شرایط گذار از جامعه سنتی به جامعه‌ای جدید و مبتنی بر فناوری و تکنولوژی‌های وارداتی وابسته به صنعت نفت است و به تغییرات مهم جمعیتی، اشتغال، مهاجرت از روستا به شهر، رشد جمعیت شهری و استفاده از ماشین‌ها، به‌خصوص در زمان جنگ جهانی اول تا جنگ جهانی دوم و رویدادهایی پس از آن در کرمانشاه، منجر شد.

– **ظهور شهر نفت، بنیان نفت‌شاه (نفت‌شهر):** یکی دیگر از دستاوردهای مهم کشف نفت در غرب ایران که سرآغازی برای تحولات مبتنی بر پیشرفت‌های ماشینی، مکانیزاسیون و گسترش صنعت در کرمانشاه محسوب می‌شود، احداث نخستین شهر نفتی ایران به نام نفت‌شهر

در نزدیک مرز ایران و عراق بود. مطالعات انجام‌شده نشان داده است برخلاف سایر شهرهای ایران که بر اساس موقعیت‌های مختلف ساحلی، دریایی، کوهستانی، مرکزیت سیاسی و حکومتی و منابع طبیعی قابل دسترس شکل گرفته‌اند، نفت‌شهر شهری است که مهم‌ترین مؤلفه شکل‌گیری، رونق و افول آن، مسئله نفت بوده است (ازره و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۰۶). با کشف میدان نفتی نفت‌شهر، چاه‌های شماره ۲۱، ۱۳ و ۶ حفاری شدند و به نفت قابل بهره‌برداری رسیدند. کمپانی نفت ایران و انگلیس اقدام به احداث منازل سازمانی برای کارکنان و کارگران نمود و به‌مرور با احداث مدرسه، بانک، لوله‌کشی گاز، بیمارستان، خیابان و کوچه‌بندی، بر خدمات رفاهی شهر افزود و در کنار آن، نسبت به احداث نهادها و مؤسسات رفاهی، خدماتی و صنعتی کوچک، ازجمله کارخانه یخ، تصفیه‌خانه نفت، فرودگاه، نهادهای امنیتی و شهری نظیر شهربانی، شهرداری و غیره، اقدام نمود. اطراف چاه‌های نفت نفت‌شهر به مدرن‌ترین شهر مرزی ایران در آن ایام تبدیل شد و ساختار شهری و صنعتی به خود گرفت.

در واقع، چند عامل مهم در شکل‌گیری شهر جدید نفت‌شاه مؤثر بوده است: نخست، گسترش مناسبات ماشینی در دنیای آن روز و نیاز به نفت به‌عنوان منبع غنی انرژی؛ دوم، ظرفیت‌ها و قابلیت‌های ژئوفیزیک، زمین‌شناختی و وجود نفت در کرمانشاه؛ سوم، انتقال تکنیک، فن، توان فکری و استفاده از نیروی کار انسانی برای کشف نفت و در نهایت، تأمین نیازهای زیستی، اجتماعی و رفاهی آن؛ بنابراین، نفت‌شاه حاصل تلاقی این نیازها و عوامل و تحولات بوده است که طی سال‌های ۱۹۲۳-۱۹۷۵ م / ۱۳۰۱-۱۳۵۳ ش، حدوداً طی نیم‌قرن، به‌عنوان شهری نوظهور در ایالت کرمانشاه و تاریخ معاصر ایران بر بنیاد انرژی و کشف نفت شکل گرفت. با وقوع جنگ ایران و عراق، ماهیت این شهر مورد تهدید واقع شد و در سرایشی افول افتاد و تهدیدات امنیتی باعث فروپاشی نظام و حیات اجتماعی در این شهر شد. پس از آن، شهر به منطقه‌ای حفاظتی - امنیتی تبدیل گشت (ازره و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۰۸).

۳- مؤسسات و صنایع نفتی در شهر کرمانشاه

یکی از مهم‌ترین پیامدهای اکتشافات نفت در دنیا، رشد تکنولوژی‌های صنعت نفت و گسترش صنایع و کارخانه‌های وابسته به نفت بود که در اقتصاد نواحی نفت‌خیز نقش مهمی داشت. با شروع فعالیت‌های نفتی و بهره‌برداری نفت قابل تجارت در مناطق نفت‌خیز نظیر نفت‌شاه،

کمپانی نفت ایران و انگلیس اقدام به نصب و ساخت تجهیزات در این ناحیه نمود که سبب شد این شهر به شهری مدرن و نفت‌بنیاد با تأسیسات صنعتی نوین تبدیل شود (ازره و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۹۵). ازجمله مهم‌ترین تأسیسات صنعتی نوینی که به سبب پیدایش نفت در غرب ایران پدید آمد، می‌توان به تصفیه‌خانه نفت‌شهر و کرمانشاه، کارخانه‌های یخ‌سازی، ماشین‌سازی، حلب‌سازی و کارخانه قند در هارون‌آباد (شاه‌آباد) اشاره کرد. در ادامه به بررسی روند، به‌خصوص کارخانه حلب‌سازی و ماشین‌سازی در ایالت کرمانشاه، پرداخته می‌شود. پالایشگاه کرمانشاه، کارخانه حلب‌سازی و پیت‌پرکنی، کارخانه مونتاژ ماشین لیلاند و برخی صنایع جانبی، از مهم‌ترین مؤسسات و نهادهای صنعتی وابسته به نفت بودند که به شکل خوشه‌ای از صنایع وابسته به نفت، هسته‌های اولیه صنعت نفت در کرمانشاه را طی سه دهه شکوفا ساختند.

- پالایشگاه کرمانشاه: کمپانی نفت انگلیس و ایران در سال ۱۳۱۲ ش/ ۱۹۳۳ م با توسعه فعالیت‌های خود در غرب کشور، تصمیم به احداث تصفیه‌خانه‌ای در شهر کرمانشاه نمود و اراضی‌ای را مشخص کرد که طبق بند الف ماده ۴ قرارداد، دولت ایران بایستی اراضی مورد نیاز را به کمپانی نفت انگلیس و ایران واگذار می‌کرد. از همین رو، مذاکراتی را در باب خرید زمین برای این امر با وزارتخانه‌های مربوط آغاز کرد (ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۱۴۵۴). پس از حدود ۶ ماه مذاکره، زمین مورد تقاضا که مساحت ابتدایی آن حدود ۵۲۶,۰۰۰ مترمربع بود، برای احداث پالایشگاه به مستر هور، نماینده کمپانی نفت جنوب، داده شد. از عمده‌ترین دلایل برای انتخاب این محل به‌منظور احداث پالایشگاه می‌توان موارد زیر را بیان کرد: وجود آب برای خنک کردن دستگاه‌های تقطیر، جلوگیری از اشتعال مواد تولیدشده در پالایشگاه، دسترسی به زمین بیشتر برای احداث خانه‌های سازمانی و دیگر اقدامات عمرانی و توسعه‌ای.

حدود ۱/۵ سال بعد، یعنی در سال ۱۳۱۴ ش/ ۱۹۳۵ م، پالایشگاه نفت کرمانشاه به‌عنوان بزرگ‌ترین تأسیسات صنعتی غرب ایران و دومین پالایشگاه بزرگ کشور با تولید روزانه ۵۰۰۰ بشکه در کنار رودخانه قره‌سو آغاز به کار کرد. این پالایشگاه محصولاتی از قبیل بنزین، نفت سفید، مازوت، سوخت هواپیما، امشی و مواد اولیه تولید صنایع شیمیایی تولید می‌کرد (ن.ک: تصویر ۱۰). پالایشگاه به شیوه‌ای طراحی و توسعه پیدا کرده بود که تا قبل از ملی شدن صنعت نفت، به‌صورت شهری در بسته انگلیسی درآمده بود؛ به‌طوری که افراد عادی حق ورود به آن را نداشتند (هندسی، مصاحبه در تاریخ ۲ فروردین ۱۴۰۰).

- کارخانه حلب‌سازی و پیت‌پرکنی: حلب یا آهن گالوانیزه، ورقه‌ای سفید، فلزی، درخشان و ضدزنگ است که از نظر بهداشتی مورد اطمینان است؛ چراکه به‌آسانی قابل شستن است. فناوری ساخت حلب از دوران پهلوی به ایران راه یافت. در آغاز برای انجام این کار، حلب‌های مورد نیاز را برای بسته‌بندی مواد نفتی از روسیه و هندوستان به ایران وارد می‌کردند. با توجه به مظلروف کردن فرآورده‌های نفتی در کنار پالایشگاه‌های آبادان و کرمانشاه، کمپانی نفت، کارخانه‌های حلب‌سازی را احداث نمود. طبق بررسی‌ها و مطالعات انجام‌شده، اولین کارخانه حلب‌سازی در سال ۱۳۰۸ ش / ۱۹۲۹ م، بعد از کشف میدان‌های نفتی معروف به چاه‌های شماره ۲۱ و ۱۳ در میدان نفتی نفت‌شاه، در مقیاس کوچکی احداث شد و مواد نفتی و فرآورده‌هایی را که در تصفیه‌خانه نفت‌شاه تصفیه می‌شد، مظلروف و به سایر نقاط ارسال می‌کرد (شفیعی، ۱۳۷۸: ۶۲-۱۶۰ و ۱۱۳). بعد از احداث خط لوله ۲۳۰ کیلومتری از نفت‌شاه به پالایشگاه کرمانشاه که در سال ۱۳۱۴ ش / ۱۹۳۵ م به بهره‌برداری رسید، برخی از دستگاه‌ها و تجهیزات حلب‌سازی نفت‌شهر به کارخانه تازه تأسیس حلب‌سازی پالایشگاه کرمانشاه در جنب رودخانه قره‌سو منتقل شد و کارخانه حلب‌سازی کرمانشاه شروع به فعالیت کرد. درباره زمان ساخت این کارخانه‌ها تاکنون اسناد دقیقی به دست نیامده است. قدیمی‌ترین تاریخ درج‌شده روی دستگاهی که در سالن قلع نصب شده است، مربوط به سال ۱۹۲۹ م / ۱۳۰۸ ش بود که با زمان اکتشافات و بهره‌برداری نفت در نفت‌شاه همخوانی دارد؛ لذا به نظر می‌رسد که دستگاه‌های مذکور مربوط به کارخانه حلب‌سازی نفت‌شاه بوده باشند (ازره، بازدید از کارخانه حلب‌سازی: ۵ شهریور ۱۴۰۰؛ ن.ک: تصویر ۱۱). با توجه به دستگاه‌هایی که در حلب‌سازی و تأسیسات نفتی مونتاژ شده و قابل جابه‌جایی بودند، می‌توان گفت دستگاه‌ها از حلب‌سازی نفت‌شاه به حلب‌سازی کرمانشاه منتقل شدند. بنا به دلایل زیر و طبق اسناد مطالعه‌شده مذکور، سال ۱۳۰۸ ش / ۱۹۲۹ م را که قدیمی‌ترین زمان ثبت‌شده است، باید سال تأسیس حلب‌سازی در نفت‌شهر دانست. از آن زمان تا سال تأسیس و راه‌اندازی پالایشگاه کرمانشاه در سال ۱۳۱۴، شرایط لازم برای تأسیس و راه‌اندازی کارخانه حلب‌سازی و پیت‌پرکنی فراهم آمده است؛ چراکه اولین بررسی‌های هیئت زمین‌شناسی کمپانی نفت ایران و انگلیس برای لوله‌گذاری مسیر نفت‌شاه تا کرمانشاه طی سال‌های ۱۳۱۱-۱۳۱۳ ش / ۱۹۳۲-۱۹۳۴ م صورت گرفته (ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۱۴۵۴) و مکاتبات و اگذاری زمین برای احداث تصفیه‌خانه در حاشیه رودخانه قره‌سو

مربوط به سال‌های ۱۳۱۲-۱۳۱۳ ش / ۱۹۳۳-۱۹۳۴ م، یعنی بعد از تجدید قرارداد داری، بوده است (ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۱۴۵۴). پالایشگاه کرمانشاه در سال ۱۳۱۴ ش / ۱۹۳۶ م به بهره‌برداری رسید؛ بنابراین، منطقی‌ترین احتمال این است که هم‌زمان با اقدامات ذکرشده، کار ساخت حلب‌سازی نیز انجام شده باشد (ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۱۰۰۰۸). بدین صورت به نظر می‌رسد که با افتتاح پالایشگاه و انتقال نفت به آنجا، کارخانه حلب‌سازی کرمانشاه نیز شروع به فعالیت کرده باشد. در مصاحبه‌ای که جمشیدی از مدیران سابق پالایشگاه نفت کرمانشاه با روزنامه باختر داشته‌اند، بیان کرده‌اند که در سال ۱۳۰۱ ش / ۱۹۲۲ م در محل تأسیسات نفتی نفت‌شاه، دستگاه‌های کارخانه حلب‌سازی و پیت‌پرکنی نصب گردیده است که در سال ۱۳۱۰ ش / ۱۹۳۱ م به کرمانشاه منتقل شده و در محل فعلی نصب گردیده است (روزنامه باختر، ۱۹ آذر ۱۳۹۴). اگر بخواهیم استنادی به این سخن داشته باشیم، باید گفت با توجه به مدت‌زمان قرارداد داری، شرکت طبق برنامه‌هایی که برای این منطقه داشته است، بعد از اینکه در سال ۱۳۰۸ ش / ۱۹۲۷ م به نفت فراوان رسید، برای توسعه تجهیزات خود اقدام به ساخت کارخانه حلب‌سازی در کرمانشاه نموده است؛ چراکه در حلب‌سازی کرمانشاه فرآورده‌های نفتی مظلوف می‌شده است و این کار نیاز به انتقال فرآورده از محل تولید به محل تصفیه و توزیع داشته است؛ مگر اینکه مواد برای بسته‌بندی از طریق کامیون‌ها به کارخانه منتقل شده باشند. در مصاحبه صورت گرفته با خانم جعفری ۱۰۷ ساله، ایشان بیان داشتند که در اوایل پاییز ۱۳۱۴، هم‌زمان با تأسیس پالایشگاه، اخباری مبنی بر راه‌اندازی کارخانه حلب‌سازی برای تولید بشکه‌های گرد و حلب ۱۸ کیلویی در شهر پیچید؛ مبنی بر اینکه قرار است عده‌ای به‌عنوان کارگر در آن مشغول به کار شوند (مصاحبه با خانم جعفری: ۱۳ بهمن ۱۳۹۷).

به‌طور کلی، چنین می‌توان نتیجه گرفت که کمپانی نفت ایران و انگلیس بعد از عقد قرارداد داری و حفاری‌ها در چپاسرخ، طی برنامه‌ریزی‌هایی که با توجه به مدت قرارداد و اطمینانی که به وجود نفت و ادامه حفاری‌ها داشت، اقدام به احداث تأسیسات جدید، مانند احداث تصفیه‌خانه برای نفت خام استخراج‌شده و احداث کارخانه کوچک حلب‌سازی برای بسته‌بندی، توزیع و فروش نفت و فرآورده‌های آن در نفت‌شهر در کنار چاه‌های نفت نمود. مدتی بعد، با توجه به موقعیت جغرافیایی کرمانشاه و راه مواصلاتی غرب، شمال غرب و جنوب غرب ایران، کمپانی نفت ایران و انگلیس تصمیم به احداث تصفیه‌خانه‌ای کوچک در

حاشیه رودخانه قره‌سو گرفته است. چون مواد و فرآورده‌های تولیدشده در تصفیه‌خانه کرمانشاه که بعداً پالایشگاه کرمانشاه نام گرفت، نیاز به مظروف شدن داشت و برای ارسال به سایر نقاط همیشه ماشین‌های نفت‌کش قابل استفاده نبودند، احداث کارخانه حلب‌سازی پالایشگاه کرمانشاه در کنار زمین‌هایی که برای ساخت تصفیه‌خانه کرمانشاه خریداری شده بود، در دستور کار قرار گرفت. کارخانه حلب‌سازی در فضایی حدود ۱۰ هزار مترمربع با دستگاه‌هایی مونتاژشده ساخت آلمان، آمریکا و انگلیس احداث شد که برخی از دستگاه‌های آن نیز از کارگاه کوچک حلبی‌سازی نفت‌شاه به کرمانشاه آورده و بعد تکمیل شدند و توسعه پیدا کردند (ازره، بازدید از کارخانه حلب‌سازی، مهر ۱۳۹۸؛ ن.ک: تصاویر ۱۲ و ۱۳). با تأسیس این کارخانه که تا قبل از خلع ید از شرکت نفت ایران و انگلیس توسط مدیران بریتانیایی اداره می‌شد، عده‌ای از مردم بومی و کارمندان بومی و غیربومی در سه شیفت کاری شروع به فعالیت نمودند که انتخاب آن‌ها بر حسب تخصصی بود که داشتند و خدماتی که به آنان ارائه می‌شد، مشابه خدمات و امکانات کارمندان و کارگران پالایشگاه بود (ملایری، مدیر اسبق روابط خطوط لوله و مخابرات نفت منطقه غرب کشور، موضوع مصاحبه: امور حمل‌ونقل در کارخانه حلب‌سازی و پالایشگاه نفت کرمانشاه، مصاحبه‌کننده: فرشته ازره، زمان مصاحبه: ۱۳۹۷/۶/۳۱).

کارخانه حلب‌سازی در کنار پالایشگاه کرمانشاه باعث تحولات اقتصادی در منطقه شد و مسئولیت مظروف کردن سوخت و سوخت‌رسانی برای نواحی شمال غربی به عهده این کارخانه بود (ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۱۰۰۰۸؛ ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۱۶۵۲۳). در جریان جنگ جهانی دوم، کارخانه حلب‌سازی کرمانشاه مسئولیت مظروف‌سازی و تأمین سوخت برای نیروهای متفق را داشت. در کنار آن، گاهی این حلب‌ها به کشورهای همسایه، به خصوص عراق، صادر یا قاچاق می‌شد (ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۰۸۸۹۰۶؛ ن.ک: تصویر ۱۴). به هر حال، احداث این کارخانه سبب تغییراتی در مسائل اقتصادی کمپانی نفت و توزیع راحت‌تر مواد نفتی، مظروف شدن آن‌ها و حمل‌ونقل به نقاط مختلف شد و سبب شکل‌گیری مؤسسات، صنایع و اشتغال‌ت تکمیلی در کرمانشاه گشت. شرکت برای تسهیل در توزیع نفت مظروف و غیرمظروف، شعب نفت را در نواحی مختلف دایر کرد (ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۱۶۵۲۳؛ ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۱۶۶۷).

کالاهاى مصرفى مورد نیاز دیگر، مانند گریس، روغن و تجهیزاتى که برای تعمیر کردن وسایل این کارخانه نیاز بود، همگى توسط کمپانى نفت ایران و انگلیس وارد مى شد. طبق قراردادهای ۱۲۸۱ ش / ۱۹۰۱ م و ۱۹۳۳ م / ۱۳۱۲ ش، همه این کالاها از پرداخت حقوق گمركى معاف بودند که از نظر اقتصادى به زیان ایران بود (ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۲۷۵۱). روند تولید محصولات نفتى با ظرف در سالهای جنگ جهانی دوم کاهش یافت و تولید و انتقال نفت توسط تانکرهاى نفت کش شرکت انجام مى گرفت (ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۱۶۵۲۳).

به طور کلی، صنعت حلب سازی به منظور مظلوف کردن مواد نفتى در حلبها هم زمان با اکتشافات نفت توسط دولت انگلیس با هدف حمل و نگهدارى بیشتر به شیوه اصولى بود. شرکت در راستای قراردادهای منعقد شده با ایران و صادرات نفت و همچنین نقل و انتقال و توزیع مطلوب به نقاط مختلف ایران، کارخانه حلب سازی را به صورت مجهز و با امکانات و دستگاههای نیمه اتوماتیک راه اندازی کرد. حلب سازی و پیت پرکنى کرمانشاه و تأسیسات و تجهیزات و دستگاههای آن، یکى از مهم ترین و مجهزترین تأسیسات صنعتى در ایران بود که با گذشت حدود ۹۰ سال از زمان ساخت آن، هنوز هم کلیه دستگاهها، حتى سیستم تهویه بزرگ آن که گفته مى شود اولین دستگاه تهویه نصب شده در ایران بوده است و سنگ فرش های کف سالن ها، سیستم برق کشى و تلفن آن، سالم و قابل استفاده و امروزه بخشى از موزه نفت کرمانشاه است.

۴- کارخانه مونتاز لیلاند (ماشین سازی پالایشگاه کرمانشاه)

دولت انگلیس که در پی دستیابى به منافع خود در ایران بود، بعد از عقد قرارداد دارسى و کشف نفت در ایران، به منظور تسريع در جابه جایی مواد نفتى و از طرفى، کم کردن هزینه های حمل و نقل، تعداد زیادى ماشین و ادوات ماشینى به ایران وارد کرد. همچنین برای جلوگیری از هدر رفتن زمان که تا رسیدن کامیون ها از انگلستان به ایران از طریق کشتى هزینه و زمان زیادى نیاز داشت، برای توسعه فعالیت های نفتى خود، اقدام به تأسیس نخستین کارخانه ماشین سازی به نام لیلاند در کنار پالایشگاه نفت کرمانشاه نمود که درباره زمان ساخت آن تا زمان نگارش این پژوهش، با وجود کوشش های بسیار نگارندگان و به علت عدم همکاری پالایشگاه کرمانشاه،

سندی به دست پژوهشگر نرسیده است. از این رو، این قسمت بر پایه مشاهدات میدانی از موزه و تأسیسات نفتی و مصاحبه‌های شفاهی تدوین یافته است. آنچه در اینجا گفته شد، از طریق تفسیر تصاویر قدیمی، بازدید از محل سابق کارخانه ماشین‌سازی در محوطه فعلی پالایشگاه کرمانشاه که اکنون یکی از سوله‌های پالایشگاه است، مصاحبه با فرزند یکی از کارکنان سابق ماشین‌سازی و برخی از رانندگان قدیمی کرمانشاه، صورت گرفته است (ازره، بازدید از پالایشگاه کرمانشاه، آبان ۱۴۰۰).

وجود نفت، تصفیه و انتقال آن از محل کشف به پالایشگاه و نقل و انتقال تجهیزات شرکت، به‌طور کلی نیازمند سیستم حمل‌ونقل سنگین و همچنین احداث خطوط لوله و راه‌های مناسب بود که بتوان با آن این مواد را انتقال داد یا جابه‌جا کرد. از این رو، مسئله حمل‌ونقل و وجود کامیون‌های باری و نفت‌کش، یکی از نخستین نیازهای کشف، استحصال، فرآوری و توزیع نفت بود؛ لذا صنعت حمل‌ونقل و ماشین‌سازی به شکل مونتاژ از شاخه‌های مکمل در حوزه صنعت نفت در کرمانشاه بود. طبق تحقیقات صورت‌گرفته، هم‌زمان با احداث پالایشگاه نفت در شهر کرمانشاه، احداث کارخانه ماشین‌سازی در دستور کار کمپانی نفت ایران و انگلیس قرار گرفت تا حمل مواد نفتی راحت‌تر صورت گیرد. کارخانه ماشین‌سازی یا مونتاژ ماشین‌های ماک و لیلاند (ن.ک: تصاویر ۱۶ و ۱۵)، در کنار پالایشگاه کرمانشاه و در سال ۱۳۱۴ ش/ ۱۹۳۵ م، به‌عنوان تنها ماشین‌سازی در ایران آغاز به کار کرد. قطعات و تجهیزاتی که برای ساخت کارخانه به محل مذکور آورده و نصب می‌شد، از انگلستان به ایران ارسال می‌شد و در آنجا پس از انجام امور گمرکی، به کرمانشاه آورده و پس از قرارگیری در کارخانه و نصب و وصل آن‌ها به یکدیگر، تانکرهای نفت‌کشی تولید می‌شد که آن را لیلاند می‌گفتند. دستگاه‌های مذکور یا ساخت کشور انگلستان بودند یا به سفارش انگلستان در شرکت‌های آلمانی و آمریکایی ساخته و به ایران ارسال می‌شدند (ازره، مصاحبه با منصور ملایری، زمان مصاحبه: ۱۳۹۷/۶/۲۱ و ۱۳۹۷/۱۱/۱).

این کامیون‌ها به رانندگانی تحویل داده می‌شدند که پس از آزمون مهارت، توسط شهرداری و تأیید رئیس کمپانی نفت، موفق به دریافت گواهینامه شده بودند و کمپانی نفت ایران و انگلیس آن‌ها را استخدام کرده بود. این کامیون‌ها سپس برای آغاز بارگیری به بارگیرخانه با پخش نفت که در داخل پالایشگاه قرار داشت می‌رفتند و بعد از بارگیری و صدور بارنامه، حق خروج به آن‌ها داده می‌شد. مهندسان کارخانه بیشتر انگلیسی بودند؛ اما میان آن‌ها کارمندان، مهندسان و

کارگران ایرانی گرد و فارس هم وجود داشت. شرط استخدام در این کارخانه، داشتن مهارت در حوزه مورد نیاز بود؛ به طور مثال، اگر کسی قصد استخدام شدن در قسمت تعمیرات را داشت، باید استادکار ماهری می بود (ازره، مصاحبه با ایرج هندسی، زمان: شهریور ۱۴۰۰). با تأسیس این کارخانه، عده ای از مردم بومی در آن مشغول به کار شدند و به مرور راه ها نیز توسعه یافتند. در جریان جنگ جهانی دوم، این کارخانه نقش مهمی در حمل نفت و سوخت رسانی به ارتش انگلیس داشت. از آنجایی که درباره این کارخانه تا هنگام تدوین این پژوهش سندی مبنی بر زمان دقیق ساخت، تعداد ماشین تولید شده و پایان کار این کارخانه در کرمانشاه به دست نیامده است، نمی توان به درستی به سؤالات مرتبط با این کارخانه پاسخ دقیق و روشنی داد.

۵- نفت و صنایع جانبی در کرمانشاه

با ورود ابزارآلات و ادوات، دکل ها و ماشین های حفاری و ایجاد مؤسسات نفتی، حمل و نقل و شبکه راه ها و فرودگاه ها و تقویت ارتباط، از مهم ترین نیازهای صنایع نفتی در غرب کشور بودند؛ لذا کمپانی نفت ایران و انگلیس نسبت به توسعه برخی زیرساخت ها، به ویژه حمل و نقل نوین در غرب ایران و در مرزهای ایران و عراق تازه تأسیس اقدام نمود که زمینه رشد صنایع دیگر را فراهم ساخت. ورود ژنراتورها و توربین های برقی، تأسیس کارخانه های کشاورزی، مانند تأسیس مؤسسه توسعه کشت چغندر قند و کارخانه قند، ایجاد سیلوهای ذخیره مواد غذایی و غلات، از جمله صنایعی نوینی بودند که بر بستر زیرساخت های صنعت نفت و به ویژه شبکه حمل و نقل و ایجاد راه های شوسه و آسفالت پدید آمدند که در ذیل به اثربخشی و توسعه صنایع جانبی و شکل گیری برخی از آن ها اشاره می شود.

- صنعت برق و موتور ژنراتورهای برقی: نیروی محرکه و روشنایی، یکی از مهم ترین نیازمندی هایی بود که با کشف و استحصال نفت و حفر چاه های نفتی همزاد بود. با مطالعات مهندسیین معرفت الارض و مستشرقین خارجی درمورد وجود مواد نفتی در ایالت کرمانشاهان و عقد قرارداد داری، نخستین ابزارها و ماشین آلات حفاری، کشف و استحصال نفت کرمانشاه برای نخستین بار از طریق مرزهای عثمانی و بغداد وارد نواحی غرب ایران شد. مهم ترین ابزارآلات حفاری نیازمند نیروی محرکه و ژنراتورهای برقی بود که شرکت داری برای حفر چاه های چیا سرخ در غرب ایالت کرمانشاهان و سپس با از سرگیری حفاری های نفتی در طینه،

کنگاوکش و نفت‌شاه (نفت‌شهر)، مورد بهره‌برداری قرار داد. کمپانی نفت ایران و انگلیس به تعداد نیاز برای کشف و استخراج، پمپاژ و انتقال نفت و همچنین برای روشنایی منازل و محوطه پالایشگاه، از ژنراتورهای پر قدرت برقی استفاده می‌کرد. بعدها با تأسیس پالایشگاه در کرمانشاه، استفاده از موتورهای برقی و انرژی و روشنایی در پالایشگاه و در شهر کرمانشاه مورد توجه قرار گرفت (ن.ک: تصویر ۱۷) و بدین صورت، کرمانشاه یکی از نخستین ایالت‌های ایران بود که از روشنایی و انرژی حاصل از ژنراتورهای مولد برق در پرتوی کشف، استخراج و پالایش نفت استفاده کرد. هنوز نمونه‌هایی از این ژنراتورهای نیمه‌اتوماتیک در مسیر خطوط لوله نفت وجود دارند که می‌توانند یکی از قطعات موزه نفت در غرب کشور باشند (ن.ک: تصویر ۱۸؛ ازره، بازدید میدانی از مسیر خطوط لوله و انتقال نفت کرمانشاه به نفت شهر در فروردین ۱۴۰۲). در سال‌های بعد، در سال ۱۳۰۸، شخصی به نام هارون قصری با خرید دیزل ژنراتور در محله چهارباغ در ضلع شمالی مسجد جامع تصمیم گرفت روشنایی نوین حاصل‌شده از قدرت موتورهای مولد برق را در شهر بیاورد که به استفاده عمومی از برق در سطح شهر و در مراکز اصلی بازار و خیابان اصلی شهر کرمانشاه انجامید. بعدها همین امر باعث شد که شهرداری کرمانشاه به منظور تأمین روشنایی محلات و اداره شهرداری، نسبت به خرید موتورهای مولد برق و موجبات آشنایی و استفاده از برق اقدام کند. حدود سال ۱۳۲۰، این امر با اقدام علی‌اصغر حاج‌دایی با احداث نیروگاه و شرکت‌های بعدی توسعه یافت. بدین‌سان، نفت و توسعه فعالیت‌های کمپانی نفت، بستر لازم برای آشنایی مردم کرمانشاه به موتورهای مولد برق و توسعه روشنایی را فراهم ساخت (بانکیان، ۱۳۸۳: ۴۵۵).

– **کارخانه قند شاه‌آباد:** با احداث خطوط لوله از نفت‌شهر به کرمانشاه و ایجاد راه‌های مواصلاتی توسط کمپانی نفت، ایجاد صنایع و احداث کارخانجات در نقاط مختلف، به‌خصوص نواحی نفت‌خیز، آغاز شد که کارخانه قند شاه‌آباد (اسلام‌آباد غرب فعلی) یکی از آنها بود. محل این کارخانه در ۶۶ کیلومتری کرمانشاه و در مسیر خطوط لوله انتقال نفت بود که عملیات ساخت آن با سرمایه‌گذاری شخصی به نام محمدباقر ممتاز در دهه ۱۳۱۰ آغاز شد و سرانجام در ۱۳۱۴ ش به بهره‌برداری رسید. این کارخانه در ابتدا دارای ظرفیت حدود ۳۵۰ تن چغندر در روز و تصفیه‌خانه‌ای برای تولید چغندر به قند حبه‌ای بود. ماشین‌آلات آن ساخت کمپانی اشکودا بودند که توسط مهندسین کمپانی مذکور نیز نصب می‌شدند. ساختمان‌های مسکونی و

صنعتی کارخانه نیز فضایی حدوداً ۲۱۴۰۰ مترمربع را فراگرفته بودند و به وسیله شرکت سوئدی ستتاب که فرودگاه مهرآباد را نیز ساخته بود، احداث شدند. کل محوطه این کارخانه ۱۸ هکتار بود. کارخانه قند مذکور سرانجام در روز ۱۸ مهر ماه ۱۳۱۴ با حضور محمدعلی فروغی، نخست وزیر، محمود جم، وزیر دارایی، استاندار کرمانشاهان، کارکنان، کارگران و جمعی از مردم، افتتاح شد. در سال ۱۳۱۸ ش، تصفیه خانه قند کله ای به وسیله کمپانی اشکودا به کارخانه اضافه شد. سوخت این کارخانه مازوت بود که از طریق پالایشگاه نفت کرمانشاه به محل کارخانه لوله کشی شده بود (محبوبی اردکانی، ۱۳۶۸: ۳۵۰؛ ن.ک: تصویر ۱۹؛ پرونده ثبت ملی کارخانه قند اسلام آباد غرب، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان کرمانشاه). در واقع، نفت به عنوان منبع تولید انرژی و نیروی محرکه مورد نیاز یکی از مهم ترین مؤسسات و صنایع غذایی ایران در کرمانشاه، نقش بسیار برجسته ای ایفا کرد.

- سیلوی مرکزی کرمانشاه: هم زمان با احداث پالایشگاه کرمانشاه، سیلوی مرکزی کرمانشاه در سال ۱۳۱۱ توسط شرکت زیمنس آلمان شروع به ساخت کرد و در سال ۱۳۱۶ به بهره برداری رسید (ن.ک: تصویر ۲۰؛ کشمیری، ۱۳۹۹: ۲۶۰). انرژی و سوخت مورد نیاز این سیلو در ابتدا مازوت بود که از تصفیه خانه نفت شهر انتقال داده و تأمین می شد. در سال های ۱۳۵۰-۱۳۵۵، رومانی به امتداد آن اضافه کرده است. این مجموعه شامل ذخیره سازی گندم با ظرفیت ۲۶۰۰۰ تن است که شامل ۵۴ کندو و ۳۰ عدد ستاره است. از فضای بین هر چهار کندو، فضایی ستاره ای ایجاد و از آن نیز استفاده می شود. هر کندو ۴۰۰ تن و هر ستاره ۱۰۰ تن ظرفیت دارد. از مهم ترین شاخصه های این سیلو نسبت به سایر سیلوهای موجود در کشور می توان به مواردی همچون قدمت طولانی این سیلو، موقعیت استراتژیک جغرافیایی، آماده به کار بودن تمامی قطعات اصلی این سیلو با قدمت بیش از ۸۰ سال، استحکام قابل توجه این سیلو در مقابل حوادث طبیعی و غیرطبیعی، به گونه ای که حتی در زمان جنگ تحمیلی و حملات دشمن متجاوز، کوچک ترین آسیبی به تجهیزات و امکانات سیلو وارد نگردید، اشاره نمود. مزیت سیلوی مرکزی نسبت به سیلوهای فلزی جدید خارج از شهر این است که در زمان جنگ، بحران، حوادث و بلایای طبیعی، در دل شهر است و بدون نیاز به تأسیسات شهری (از قبیل آب و برق)، توانایی این کارکرد را دارد تا به شهر کرمانشاه خدمات رسانی کند. سه دستگاه دیزل ژنراتور در سیلوی مرکزی وجود دارد که دو دستگاه با ظرفیت ۱۵۵ کیلووات فعال و یک

دستگاه با ظرفیت ۴۵ کیلووات (ساخت زیمنس آلمان) غیرفعال است. تمامی ماشین‌آلات موجود در سیلو مربوط به زمان نصب و در حال حاضر سالم و در حال کار هستند (اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع‌دستی استان کرمانشاه، پرونده ثبت سیلوی کرمانشاه در فهرست آثار ملی ۱۴۰۱).

نتیجه‌گیری

ایران به‌عنوان کشوری با ساختارهای سنتی در قرن‌های دوازدهم و سیزدهم، با جامعه بورژوازی و صنعتی مغرب‌زمین و رقابت‌های استعماری سهمگین آن‌ها مواجه شد و از این رهگذر، در معرض حضور رقابت قدرت‌های استعماری قرار گرفت. وجود ساختارهای سنتی، ضعف‌های اقتصادی، نیاز دول اروپایی به منابع و نیروی کار ارزان، منجر به انعقاد قراردادهای متعدد و اعطای امتیازات مختلف به قدرت‌های استعماری روس و انگلیس و دول غربی شد. دولت انگلیس که از طریق عقد قراردادهای داری و تمديد آن در سال ۱۳۱۲ ش/ ۱۹۳۳ م به منابع نفت غرب ایران در کرمانشاه دست یافته بود، اقدامات گسترده‌ای را آغاز کرد. کشف نخستین چاه‌های نفتی در ایالت کرمانشاه به‌زودی چهره این مناطق را دچار تغییرات نوینی کرد. با وجود اینکه کرمانشاه از کهن‌ترین کانون‌های مدنی ایران به‌شمار می‌آمد، به خاطر حاکمیت شرایط خاص اجتماعی و معیشتی و تداوم ساختارهای سنتی، تا پایان روزگار قاجار از حیث استقرار و تأسیس مؤسسات صنعتی نوین توفیق چندانی نیافته بود. حاکمیت زیست سنتی و نظام معیشت عشایری همراه با تدام کشمکش‌های جوامع بومی و ناامنی ناشی از مناقشات ایلات و عشایر و جنگ‌های مداوم مرزی ایران و عثمانی، همچنان به‌عنوان شهری با ویژگی‌های پیشامدرن باقی مانده بود. یافته‌های پژوهش نشان داده است که تا قبل از کشف نفت، کارخانه یا صنعت ماشینی خاصی در کرمانشاه وجود نداشته و در زمینه‌های مختلفی چون راه‌سازی و حمل‌ونقل صنعتی، اقدامات قابل توجهی به سبک نوین صورت نگرفته است. عقد قرارداد داری در سال ۱۹۰۱ م/ ۱۲۸۰ ش، اکتشاف، بهره‌برداری و استحصال نفت در نقاطی مانند چیا سرخ، قصر شیرین، طینه، کنگاوکش و نفت‌شهر و حضور و تأسیس کمپانی ایران و انگلیس، به ظهور نشانه‌هایی جدید از چهره‌ای نوین و تغییر در نظام صنایع کهن در کرمانشاه منجر شد؛ چراکه اکتشافات نفتی باعث ورود ماشین‌آلات مدرن استحصال نفت، نصب ژنراتورهای برقی نیمه‌اتوماتیک، تأسیس کارخانه

حلبی سازی، احداث خطوط انتقال نفت، استقرار شبکه های خط لوله، مخازن ذخیره سازی و ایستگاه های فشارشکنی در منطقه شد. تأسیس صنایع جانبی، کارخانه ماشین سازی، تولید مواد نفتی و شیمیایی، گسترش و نوسازی راه های سستی، برقراری سیستم حمل و نقل نوین و احداث خوشه هایی از صنایع وابسته، از جمله پیامدهای دگرگونی جامعه و ساختارهای سستی و تغییر چهره کرمانشاه بود و در نتیجه، این تحولات شهر کرمانشاه در غرب ایران چهره ای نیمه مدرن و صنعتی به خود گرفت. تأسیس مؤسسات نفتی، حضور مهندسان صنایع نوین، کارگران و تکنسین های صنایع وابسته به نفت و رشد و احداث زیرساخت های صنایع نوین در کرمانشاه، بر ساختار و فرهنگ جوامع بومی و نظام معیشت سستی و در نتیجه، بر ساختارهای سستی صنایع و دست آفریده های بومی تأثیر گذاشت. از این رو، صنعت نفت سبب شد کرمانشاه و نواحی پیرامون به زودی تحت تأثیر اکتشافات نفتی، شاهد برپا شدن دستگاه ها، ماشین ها و دکل های صنعتی حفاری نفتی، واردات کالاهای صنعتی و ادوات مورد نیاز صنایع نفتی و تأسیس صنایع جانبی و تکمیلی وابسته به نفت قرار گیرند. در نتیجه، علاوه بر احداث مؤسسات صنعتی و صنایع نوین نفتی، کشف و استحصال نفت سبب ایجاد تغییراتی مهم در زیرساخت ها و ایجاد خوشه های مهمی از صنایع و مؤسسات مختلف و فراهم آمدن زیرساخت های نوین صنعتی، از جمله راه سازی مدرن و ایجاد شبکه حمل و نقل نوین، فرودگاه ها و برپایی مراکز تولید، صنایع غذایی و بهره برداری از انرژی های نوین شد.

فهرست منابع

کتاب ها:

- اتحادیه، منصوره. (۱۳۹۴). نفت چیا سرخ کرمانشاه (منتخبی از اسناد حکومتی عبدالحسین میرزا فرمانفرما). تهران: نشر تاریخ ایران.
- آبراهامیان، پروانه. (۱۳۸۶). ایران بین دو انقلاب. ترجمه کاظم فیروزمند و دیگران. تهران: نشر مرکز.
- بانکیان، محمد اسماعیل. (۱۳۸۳). یک صد سال صنعت برق ایران. تهران: انتشارات شرکت توانیر.

بی‌نام. (۱۳۳۶). خط سرتاسری لوله شرکت ملی نفت ایران؛ یادبود افتتاح ۲۹ اسفند ۱۳۳۶. تهران: انتشارات شرکت ملی نفت ایران.

تیموری، ابراهیم. (۱۳۳۲). تاریخ بی‌خبری یا تاریخ امتیازات در ایران. تهران: نشر اقبال. دموگان، ژاک. (۱۳۳۹). هیئت علمی فرانسه در ایران (مطالعات جغرافیایی). جلد ۲. ترجمه کاظم ودیعی. تبریز: نشر چهر.

ذوقی، ایرج. (۱۳۷۰). مسائل سیاسی و اقتصادی نفت ایران. تهران: نشر پازنگ. شیخ‌الاسلامی، جواد. (۱۳۶۵). اسناد محرمانه وزارت خارجه بریتانیا درباره قرارداد ۱۹۱۹ ایران و انگلیس. جلد اول. تهران: انتشارات مؤسسه کیهان. شفیعی، حسین. (۱۳۸۷). نفت در دوره رضاشاه. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

کشمیری، عباس. (۱۳۹۲). یاد ایام. ج ۲. کرمانشاه: انتشارات سعادت ایران. محبوبی اردکانی، حسین. (۱۳۶۸). مؤسسات تمدنی جدید در ایران. ج ۳. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

مکری، محمد. (۱۳۷۲). عشایر کرد (ایل سنجابی). پاریس: بی‌نا. میهن‌زاده، مصطفی. (۱۳۹۵). نفت‌شهر در آینه تاریخ. البرز: انتشارات الماس البرز. ولی، عباس. (۱۳۸۰). ایران پیشاسرمایه‌داری. ترجمه حسن شمس‌آوری. چاپ اول. تهران: نشر مرکز.

ویلسون، آرنولد. (۱۳۹۳). سفرنامه ویلسون. ترجمه علی محمد ساکی مهر. لرستان: نشر شاپورخواست.

مقالات:

ازره، فرشته؛ بهرامی، روح‌الله و دیگران. (۱۳۹۸). «نفت‌شاه (نفت‌شهر)؛ بررسی جغرافیای تاریخی و تکوین شهر نفتی در ایران». *تحقیقات تاریخ اجتماعی*. ۹ (۱). ص ۲۱۸-۳۱۳. ازره، فرشته؛ پوریانژاد، فرهاد و دیگران. (۱۴۰۴). «قرارداد داری و نفت چقاسرخ (بررسی

نخستین اکتشافات نفتی ایالت کرمانشاه در عهد قاجار». *تاریخ اسلام و ایران*. ۳۵ (۶۵).
ص ۱۳-۴۴.

اسناد:

ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۰۰۱۵۷۶.

____، شناسه سند: ۲۴۰/۰۰۳۷۲۰.

____، شناسه سند: ۲۴۰/۰۱۸۶۹۷.

____، شناسه سند: ۲۴۰/۰۸۸۹۰۶.

____، شناسه سند: ۲۴۰/۱۰۰۰۸.

____، شناسه سند: ۲۴۰/۱۲۷۸.

____، شناسه سند: ۲۴۰/۱۴۵۴.

____، شناسه سند: ۲۴۰/۱۵۵۸.

____، شناسه سند: ۲۴۰/۱۶۵۲۳.

____، شناسه سند: ۲۴۰/۱۶۶۷.

____، شناسه سند: ۲۴۰/۲۶۷۴۴.

____، شناسه سند: ۲۴۰/۲۷۵۱.

____، شناسه سند: ۲۴۰/۳۵۶.

____، شناسه سند: ۲۴۰/۴۳۰۲.

____، شناسه سند: ۲۴۰/۶۶۵۲.

____، شناسه سند: ۲۴۰/۱۶۵۲۳.

____، شناسه سند: ۲۴۰/۱۰۰۰۸.

____، شناسه سند: ۲۴۰/۱۴۵۴.

روزنامه‌ها:

روزنامه باختر امروز، شماره ۸۶۵، ۲۸ تیر ماه ۱۳۳۱ ش.

روزنامه اطلاعات، شماره ۹۷۲۶، ۱۰ مهر ماه ۱۳۳۷ ش.

نشریات:

مشعل، شماره ۱۰۳۵، شنبه ۲۴ مهر ماه ۱۴۰۰. ص ۳۴-۳۵.

مصاحبه‌ها:

ازره، خسرو. (۱۳۹۶). از بازنشستگان حمل‌ونقل جاده‌ای کرمانشاه. موضوع مصاحبه: وضعیت حمل‌ونقل در شرکت نفت کرمانشاه. مصاحبه‌کننده: فرشته ازره. زمان مصاحبه: ۳ تیر، ۳۱ شهریور و ۸ آبان ۱۳۹۶ و ۱۷ مرداد، ۲۵ دی و ۱ بهمن ۱۳۹۷ (منتشر نشده).

جعفری، خانم ساعت. (۱۳۹۷). از اهالی قدیم کرمانشاه، متولد ۱۲۹۰ ش. موضوع مصاحبه: تأسیس پالایشگاه کرمانشاه و کارخانه حلب‌سازی. مصاحبه‌کننده: فرشته ازره. زمان مصاحبه: ۱۳ بهمن ۱۳۹۷ (منتشر نشده).

ملایری، منصور. (۱۳۹۶). مدیر اسبق روابط خطوط لوله و مخابرات نفت منطقه غرب کشور. موضوع مصاحبه: امور حمل‌ونقل در کارخانه حلب‌سازی و پالایشگاه نفت کرمانشاه. مصاحبه‌کننده: فرشته ازره. زمان مصاحبه: ۲۱ شهریور و ۵ مهر ۱۳۹۶، ۱۹ خرداد، ۲۱ شهریور، ۵ مهر و ۱۸ دی ماه ۱۳۹۷ (منتشر نشده).

هندسی، ایرج. (۱۴۰۰). از فعالان نهضت ملی شدن صنعت نفت در کرمانشاه. مصاحبه‌کننده: فرشته ازره. موضوع مصاحبه: تأسیس پالایشگاه کرمانشاه. محل مصاحبه: منزل شخصی مصاحبه‌شونده. زمان مصاحبه: ۲ فروردین ۱۴۰۰ (منتشر نشده).

_____ مصاحبه‌کننده: فرشته ازره. موضوع مصاحبه: تأسیس کارخانه ماشین‌سازی پالایشگاه کرمانشاه. محل مصاحبه: منزل شخصی مصاحبه‌شونده. زمان مصاحبه: شهریور ۱۴۰۰ (منتشر نشده).

پرونده ثبتی:

اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع‌دستی استان کرمانشاه. پرونده ثبت سیلوی

کرمانشاه در فهرست آثار ملی، ۱۴۰۱.

اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان کرمانشاه. پرونده ثبت کارخانه قند شاه‌آباد در فهرست آثار ملی، ۱۴۰۱.

بازدیدها:

ازره، فرشته. بازدید از خطوط لوله قدیم و جدید نفت و ایستگاه رله در مسیر نفت‌شاه تا کرمانشاه. اردیبهشت ۱۳۹۸ و فروردین ۱۴۰۲.

- ازره، فرشته. بازدید از کارخانه حلب‌سازی پالایشگاه نفت کرمانشاه. آبان ۱۳۹۶، آذر ۱۳۹۶، فروردین ۱۳۹۷، پاییز ۱۳۹۷، مهر ۱۳۹۸، ۵ شهریور ۱۴۰۰ و غیره.

ازره، فرشته. بازدید از محوطه پالایشگاه نفت کرمانشاه. آبان ۱۳۹۶، آذر ۱۳۹۶، فروردین ۱۳۹۷، پاییز ۱۳۹۷، مهر ۱۳۹۸، آبان ۱۴۰۰.

هریم عادل حمه زند، دانش‌آموخته بین‌الملل مقطع کارشناسی ارشد گروه علوم تاریخی دانشگاه رازی. بازدید از چاه‌های نفت چیا سرخ. خرداد ۱۳۹۸.

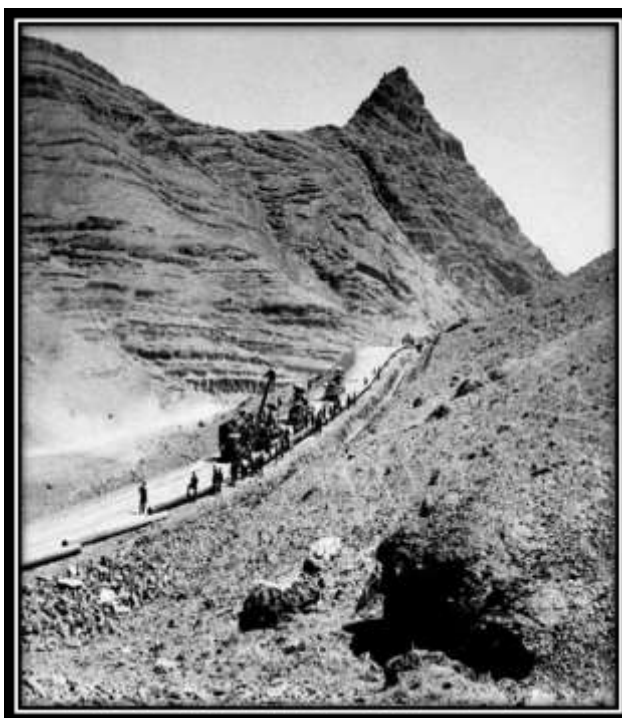
سایت‌های اینترنتی:

مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران. شنبه ۲۱ اردیبهشت ۱۳۹۸. www.iichs.ir.

پیوست‌ها:



تصویر ۱: آرم شرکت پیمانکار خط لوله نفت شهر به کرمانشاه، ۱۹۲۱ م / ۱۳۰۰ ش



تصویر ۲: راه در حال احداث مسیر نفت شهر به کرمانشاه، ۱۹۲۳ م / ۱۳۰۲ ش



تصویر ۳: ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۱۵۵۸

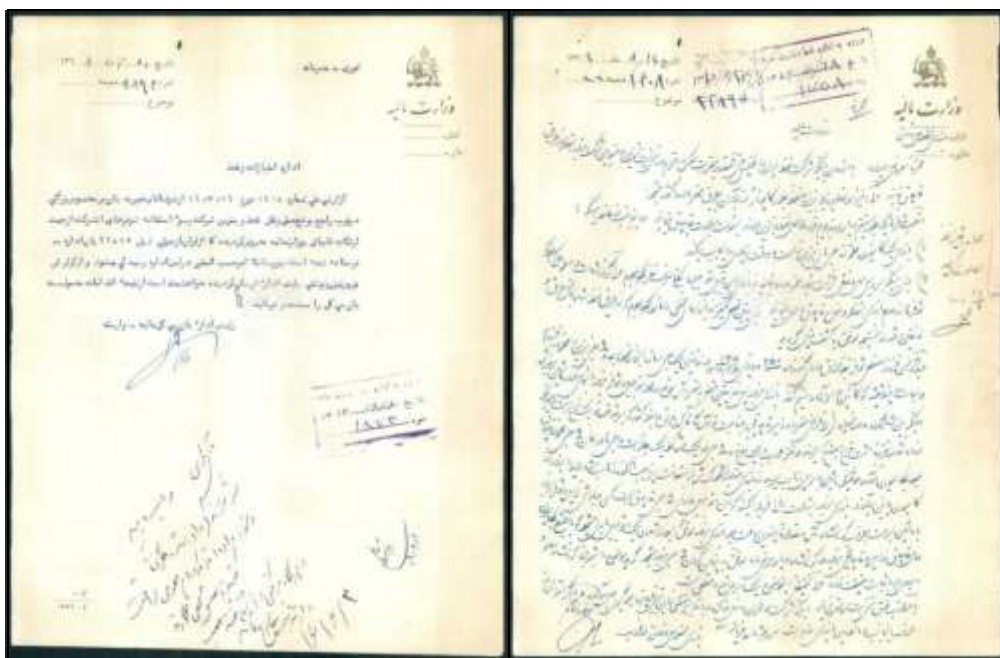
عنوان سند: فرودگاه‌های شرکت نفت در نواحی نفت‌خیز، سال ۱۳۱۲ ش



تصویر ۴: روزنامه اطلاعات، ۱۰ مهر ۱۳۳۷



تصویر ۵: کارخانه حلب‌سازی پالایشگاه نفت کرمانشاه



تصویر ۶: ساکما، شناسه سند: ۲۴۰/۰۸۸۹۰۶

عنوان سند: قاچاق سوخت توسط رانندگان شرکت نفت ایران و انگلیس، سال ۱۳۱۶ ش



تصاویر ۷ و ۸: ماشین لیلاند مونتاژ شده در کارخانه ماشین سازی کرمانشاه



تصویر ۹: یکی از ایستگاه‌های نیمه‌اتوماتیک برق پالایشگاه نفت کرمانشاه



تصویر ۱۰: یکی از نخستین ژنراتورهای نیمه‌اتوماتیک برق در خط انتقال نفت از نفت‌شهر به کرمانشاه